

Citation:

W.P. Blockmans, Levensbericht A.E. Verhulst, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2004, Amsterdam, pp. 98-107

Adriaan Verhulst

9 november 1929 – 17 november 2002

Levensbericht door W.P. Blockmans

Adriaan Verhulst was een van de meest opmerkelijke en invloedrijke Belgische historici van de laatste vier decennia. Weinigen hebben zich inderdaad met zoveel succes bewogen op zoveel uiteenlopende terreinen van het onderzoek en het maatschappelijk leven. Om zijn geweldige gedrevenheid, zijn onstuitbare werklust, zijn politiek en maatschappelijk engagement en zijn zeer uitgesproken opvattingen te begrijpen, is het zinvol uit te gaan van zijn jeugdijaren. Zijn herinneringen daaraan publiceerde hij in 2000 onder de veelzeggende titel *Zoon van een 'foute' Vlaming*. Zijn moeder was een intellectueel aangelegde dochter van een protestantse herenboer uit Zevenaar, zijn vader een activistisch flamingant uit Antwerpen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in de collaboratie verzeild raakte, daarvoor in 1947 werd veroordeeld en met acht jaren gevangenis moest boeten. Als oudste van drie kinderen leefde hij bij de bevrijding van Gent in september 1944 in angst voor het blinde geweld van de repressie, en moest hij tijdens de volgende jaren trachten bij te dragen in de karige gezinsinkomsten. In zijn mémoires beschrijft hij hoe hij als briljante leerling en student te Gent vele vriendschappen sloot en contacten legde die de basis zouden vormen voor zijn politiek-culturele netwerk.

De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (viiie-xive eeuw)

Tijdens zijn studie geschiedenis (en aanvankelijk ook rechten) werd Verhulst het sterkst beïnvloed door de krachtige en inspirerende persoonlijkheid van François-Louis Ganshof, de internationaal befaamde mediëvist en rechts-historicus, gespecialiseerd in de Karolingische periode. In 1956 verdedigde hij onder diens leiding zijn proefschrift over *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (viiie-xive eeuw)* dat twee jaar later verscheen in de reeks *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie te Brussel*. Deze lijvige studie bleef niet beperkt tot een traditionele reconstructie van het institutionele kader van één abdij, maar opende nieuwe wegen die veel later onderzoek zouden inspireren: 1. door haar ligging aan de samenvloeiing van Leie en Schelde te Gent bepaalde deze instelling in grote mate de vroegste topografie van de stad; 2. door de aanzienlijke uitgestrektheid van het grondbezit van de abdij, van Zeeland tot Noord-Frankrijk en van de Noordzee tot de Maasvallei, verwierf Verhulst een nieuw inzicht in de regionale verscheidenheid van de vroegmiddeleeuwse domeinstructuur; 3. het lange tijds kader bood hem de kans de evolutie van de exploitatie van de grond te schetsen in een omvattend sociaal-economisch verband; 4. hij slaagde erin haarscherp het begin van de

groei van de agrarische economie reeds in de VIIIe-IXe eeuw te situeren en de grote ontginningsbeweging van de XIe-XIIIe eeuw te interpreteren in het licht van de diepgaande veranderingen die zij in het landschap teweegbracht.

Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief

Tijdens de volgende jaren kon hij zijn nieuwe, genuanceerde interpretatie van de regionale variatie van het zogenaamd klassieke domeinstelsel internationaal ingang doen vinden. Ook kon hij de studie van de veranderingen in het landschap, voornamelijk in het kustgebied, verder uitwerken dankzij zijn zeer vernieuwende intensieve samenwerking met bodemkundigen, archeologen en de bekende plaatsnaamkundige Maurits Gysseling. Door zijn familiale achtergrond was hij ook metterdaad vertrouwd met het werk op een boerenbedrijf, wat er beslist toe bijdroeg dat zijn inzichten steeds gefundeerd werden op harde feitelijke kennis. Hieruit groeide het in 1965 verschenen, van aansprekende illustraties voorziene *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, waarvan hij in 1995 een uitgebreide en aangepaste versie publiceerde getiteld *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*. Wat in dit naar omvang bescheiden maar bijzonder innoverende boek opvalt, is dat Verhulst hierin met zijn multidisciplinaire aanpak en zijn inzicht in de bredere context, op vele plaatsen theoretische inzichten formuleert over de interactie tussen menselijk handelen en milieu-omstandigheden, die eigenlijk aan de basis liggen van de sedert enkele jaren ruim in de belangstelling gekomen ecologische geschiedenis.

De agrarische geschiedenis en de historische geografie waren de specialisaties waarvoor Verhulst vanaf 1958 stapsgewijze benoemd werd als docent aan de Rijksuniversiteit Gent. Aan de studenten geografie onderwees hij de historische methoden, aan de historici de geografische ontwikkeling. Na het emeritaat van F.-L. Ganshof in 1962 werd zijn leeropdracht vervolledigd, en in 1966 volgde zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in de historische geografie; daarnaast onderwees hij ook diverse vakken in de middeleeuwse geschiedenis, en, vanaf 1965 het algemene inleidende college Geschiedenis van België, vanaf 1970 herdoopt tot Geschiedenis van de Nederlanden. In dat jaar werd zijn leerstoel omgevormd tot 'Sociaal-economische geschiedenis van de middeleeuwen en historische geografie'. Vanaf 1983 doceerde hij ook het vak Economische en sociale geschiedenis van de middeleeuwen aan de Vrije Universiteit Brussel. In 1995 werd hem het emeritaat verleend.

In de loop van zijn carrière zou Verhulst meermaals opnieuw aandacht besteden aan zijn oorspronkelijke onderzoeksthema's domeinexploitatie en historische geografie van de kustvlakte, en ze opnieuw formuleren in het licht

van vergelijkend onderzoek. Tijdens de jaren zestig verschenen ook nieuwe onderwerpen op zijn wetenschappelijke agenda: financiële geschiedenis van de XIII eeuw, prijzen en lonen in de late middeleeuwen en diverse thema's gerelateerd aan het beleid van de graven van Vlaanderen Diederik en Filips van de Elzas (1128-1191). Hij had namelijk de taak aanvaard om de editie van de oorkonden van deze graven, die door anderen was aangevat, te voltooien. Tot het einde van zijn leven heeft hij zich met grote regelmaat gewijd aan problemen van tekstkritische aard en aan het licht dat dit rijke materiaal werpt op het beleid van de graven en overige machthebbers in deze voor het progressieve graafschap cruciale eeuw. Hoewel hij de eigenlijke editie, paleografische en diplomatieke studie grotendeels moest overlaten aan Thérèse de Hemptinne en Lieve De Mey, bleef hij tot in de gedetailleerde tekstkritische kwesties (waaraan hij diverse artikelen wijdde) nauw betrokken bij dit werk. In zijn laatste dagen nam hij zich zelfs nog voor een nieuwe biografische studie te wijden aan de opmerkelijk moderne graaf Filips van de Elzas. Twee banden *Oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 – september 1191)* verschenen tot nog toe, respectievelijk in 1988 en 2001, mede onder zijn naam.

Het ontstaan en de ontwikkeling van steden

Tijdens de jaren zeventig begon Verhulst systematisch onderzoek te verrichten naar de ontstaansfase en de vroegste ontwikkeling van de steden in de Nederlanden, waarbij hij nieuwe archeologische bevindingen confronteerde met de schaarse teksten uit die tijd waarop historici zich plegen te baseren. Zoals eerder voor de landschapsgeschiedenis, integreerde hij nu dus ook voor de stadsgeschiedenis de gegevens uit de materiële en die uit de tekstuele bronnen, en kwam aldus tot verrassend nieuwe inzichten. Ook zijn eigen visie heeft hij meermaals bijgesteld op grond van aanhoudend nieuwe archeologische ontdekkingen. Geleidelijk ontwikkelde hij aldus een originele synthese waarin hij de continuïteit tussen de Romeinse infrastructuur en vroegmiddeleeuwse stadsvorming duidelijk aan het licht bracht, ook al trad daarbij wel vaak verplaatsing van de vestiging op. In de vroegste fase (zevende-achtste eeuw) waren het alleen de bisschoppelijke en koninklijke residenties die een niet-agrarische bevolking aantrokken. Vanaf de negende eeuw trok de rijkdom aan land van de grote abdijen stedelijke nederzettingen in hun nabijheid aan; de band met de domeineconomie versterkte dit proces. Tijdens de Viking invasies werden deze stedelijke kernen versterkt en ze overleefden de aanvallen relatief goed. Hun groei tijdens de tiende eeuw verklaart Verhulst door de vroege vestiging van grafelijke burchten, vooral in Vlaanderen, en de snelle desintegratie van de domeinen, waardoor de mobiliteit van arbeid toenam.

Anders dan de theorie van Henri Pirenne die de stedelijke groei interpreteerde als het effect van de toename van de verre handel onder de bescherming van een heerlijke burcht, legt Verhulst veeleer de nadruk op de lokalisatie van machtskernen en de concentratie van ambachtelijke activiteit daar omheen. Toen de verre handel in de elfde eeuw opleefde, vestigden de handelaars zich in de reeds bestaande beveiligde stedelijke kernen, ze hoefden die niet meer zelf te vormen. De verdere groei verklaart hij dan weer door technische innovaties in de ambachten. Uit een lange reeks van voorstudies groeide geleidelijk de synthese die in 1999 het licht zag bij Cambridge University Press: *The Rise of Cities in North-West Europe*. Voor het internationale publiek heeft hij hierin op zeer overzichtelijke wijze voor zestien steden tussen de valleien van de Somme en de Maas de veelheid aan informatie verwerkt die hij in de loop van vele jaren uit de meest uiteenlopende bronnen had verzameld. Zijn methodologisch vernieuwende aanpak waarin archeologie, toponymie en soms historische geografie evenveel aandacht krijgen als historisch bronnenmateriaal, en topografische kaarten behoren tot de basisinformatie, vestigt terecht de aandacht op de regio die in de Engelstalige literatuur doorgaans op basis van verouderde gegevens worden behandeld en als groeikern niet de aandacht krijgt die ze verdient.

Innovaties in de landbouweconomie

Nog een nieuw thema waaraan Verhulst tijdens de jaren zeventig enkele belangrijke bijdragen wijdde, betreft de innovaties in de landbouweconomie tijdens de late middeleeuwen. Daarbij wees hij het idee van een ‘revolutie in de landbouwtechnieken’ resoluut af en hechtte integendeel veel meer belang aan de zeer geleidelijke verspreiding van innovaties, als functie van de bodemgesteldheid en sociaal-economische omgevingsfactoren. Zijn inzichten heeft hij in 1990 samengebracht in een meesterlijk overzicht van de landbouwgeschiedenis in het huidige België tot in de 18e eeuw: *Précis d'histoire rurale de la Belgique*. Ook op het terrein van de vroegmiddeleeuwse economie heeft Verhulst zich op het einde van zijn leven toegelegd op het schrijven van een Engelstalige synthese, die vlak vóór zijn overlijden verscheen bij Cambridge University Press: *The Carolingian Economy* (2002). Hierin belicht hij de economische groei die West-Europa tijdens de Karolingische heerschappij doormaakte, zowel dankzij de concentratie van agrarische kapitaalgoederen als door de stimulering van handel en nijverheid. Deze economische en positieve invalshoek werpt een verfrissend licht op deze essentiële periode in de Europese geschiedenis. Hij heeft zich hiermee gemanifesteerd in de volle omvang van zijn eigen onderzoeksterrein: de pre-industriële agrarische ge-

schiedenis, landschap en economie tijdens de vroege middeleeuwen, en de relatie tussen de vroegste stadsontwikkeling en haar omgeving. Intussen had hij in de eerste twee delen van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* uit 1981-82 grote hoofdstukken verzorgd over het landschap, de nederzettingen en de economie vóór 1300, en had hij voor het *Lexikon des Mittelalters* vele lemma's geschreven en de leiding gevoerd over de afdeling Nederzettings- en agrarische geschiedenis.

Bestuursvoorzitter Belgische Radio en Televisie (BRT)

Daarnaast wijdde hij in de jaren zeventig ook enkele artikelen aan onderwerpen uit de recente geschiedenis van België, in het bijzonder tijdens de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog. Zijn levendige interesse voor dit thema hing samen met zijn familiegeschiedenis, met zijn leeropdracht, maar bovenal met zijn rol in de Belgische Radio en Televisie (BRT), waarvan hij van 1969 tot 1980 en opnieuw van 1984 tot 1988 bestuursvoorzitter was. Hij zag het als zijn verantwoordelijkheid om een zo objectief mogelijke en wetenschappelijk verantwoorde programmareeks te laten produceren over deze moeilijke episode uit de Belgische geschiedenis ('De Nieuwe Orde'). Nooit eerder hadden een omvattende wetenschappelijke reconstructie en verantwoording van dat onverwerkte verleden in België een kans gekregen – zoals dat in Nederland wel en veel eerder op grote schaal was gebeurd door de boeken van Lou de Jong. De verbinding die velen hadden gelegd tussen Vlaamse emancipatie en collaboratie had de andere vormen van collaboratie – de economische en de Waalse – in de schaduw gelaten. In Franstalige kringen werd na de oorlog iedere vorm van Vlaams nationalisme in verband gebracht met collaboratie en hield men halsstarrig vast aan harde repressie. Hierdoor bleven openbaarheid en verwerking van de trauma's in België langer uit dan in Nederland, en behielden de tegenstellingen, toegespitst op een oneigenlijk onderscheid tussen Frans- of Nederlandstalig, al hun scherpte. Het was de bijzondere verdienste van Verhulst dat hij zich aan het hoofd heeft geplaatst van een gezaghebbende commissie die de wetenschappelijkheid van de uitzendingen waarborgde. Alleen iemand met zijn persoonlijk engagement, wetenschappelijk prestige, bindend vermogen en inmiddels ook maatschappelijke positie kon erin slagen deze operatie van waarheidsvinding en loutering via het medium televisie tot een groot succes te laten uitgroeien, ondanks heel veel weerstand van diverse belangengroepen en individuen.

Nog een ander thema uit de contemporaine geschiedenis bracht hem tot talrijke publicaties, alweer vanuit zijn betrokkenheid als Vlaamsgezind progressief liberaal. In tal van artikelen besteedde hij aandacht aan de liberale bij-

drage aan de Vlaamse beweging, waarvan hij betoogde dat die door de hoofdstroom van katholieke geschiedschrijving was verwaarloosd. Hij behandelde dit thema voor de periode 1914-1971 in het overzichtswerk *Het liberalisme in België*, in twee talen verschenen in 1989, waarvan hij mederedacteur was. Dit terrein raakte aan een andere dimensie van zijn persoonlijkheid, die naast zijn indrukwekkende, innovatieve en invloedrijke wetenschappelijke oeuvre, veel van zijn tomeloze energie opeiste. Vanaf zijn studententijd engageerde Verhulst zich inderdaad in organisaties en bewegingen met een liberale en Vlaamsgezinde missie. Aanvankelijk dacht hij hierbij nog in de protestantse traditie waarin zijn moeder hem had opgevoed, maar hij evolueerde naar een overtuigd atheïsme. Deze overgang verliep echter geenszins via een breuk of het zich afzetten tegen andersdenkenden, integendeel werd het zijn kracht dat hij veel begrip kon opbrengen voor andere gezindten en bruggen sloeg waar anderen alleen maar tegenstellingen konden waarnemen.

Voorzitter van het Willemsfonds

Hij deed dit veelal via het geschreven woord, als redacteur van tijdschriften en auteur van artikelen, maar ook als actief lid van besturen en steeds vaker als redenaar. De belangrijkste functie die hij in dat verband gedurende twintig jaar (1965-1984) bekleedde was die van voorzitter van het Willemsfonds, de culturele vereniging van vrijzinnig-liberale strekking die in de tweede helft van de 19^e eeuw de 'volksverheffing' nastreefde via de inrichting van bibliotheken en culturele vormingsactiviteiten. Andere Gentse historici waren hem daarin voorgegaan, onder wie zijn directe voorgangers als voorzitters, de hoogleraren Hans van Werveke en Pieter Lambrechts. Zijn dynamische persoonlijkheid gaf aan het eerbiedwaardige Willemsfonds, vernoemd naar de filoloog Jan-Frans Willems, een totaal nieuwe en unieke wending. In de omstandigheden van krachtige economische groei, toenemend Vlaams zelfbewustzijn en democratisering aan de universiteiten greep hij de mogelijkheden die zijn functie hem boden ten volle aan om voor een breed publiek een krachtige boodschap te verkondigen. Hij eiste enerzijds culturele autonomie op voor Vlaanderen om de volledige ontplooiing van dit gewest mogelijk te maken die tot dan toe in het unitaire België was afgeremd; anderzijds drong hij aan op waarborgen voor de filosofische minderheden die toen nog onder de overweldigende macht van de katholieke zuilorganisaties dreigden te worden verdrukt.

Hij was het die het liberale Willemsfonds tot samenwerking bracht met de andere Vlaamsgezinde culturele organisaties, over de ideologische en religieuze barrières heen. Het eerste hete hangijzer waarmee de beweging werd

geconfronteerd was de kwestie van de grote tweetalige universiteit te Leuven. In deze Vlaamse stad oefenden de tienduizenden Franstalige studenten en medewerkers een onmiskenbare verfransende invloed uit, wat de Vlamingen deed vrezen dat na Brussel ook deze stad haar Nederlandstalige karakter zou verliezen, en weldra in één grote Franstalige 'olievlek' in Vlaams gebied zou opgaan. Een krachtige Vlaamsgezinde beweging, die veel aanhang vond bij de studenten, eiste de splitsing van de universiteit naar taalregime en de verplaatsing van de Franstalige instelling naar Waals grondgebied. Toen de inrichtende macht, die toen nog de bisschoppenconferentie was, zich daar absoluut tegen verzette, radicaliseerde de beweging en braken rellen uit. In dit verhitte klimaat heeft Verhulst zich met deelname aan grootse manifestaties ten volle ingezet om de toenmalige regering – de staat was immers de belangrijkste financier van de universiteiten en de uitvoerder van de taalwetgeving – onder druk te zetten om de universiteiten van Leuven en Brussel te splitsen. In februari 1968 dwong de bekendmaking tijdens een meeting door Verhulst dat ook premier Vanden Boeynants in een besloten vergadering had erkend dat de splitsing van Leuven 'in de lijn van de geschiedenis' lag, terwijl de regering op dat moment nog vasthield aan de eenheid, die regering tot aftreden, waarna de volgende de splitsing onverwijld doorvoerde. Enkele toenmalige liberale ministers hebben Verhulst deze 'indiscretie' nooit vergeven. Zijn rechtlijnige optreden was echter van groot historisch belang.

Een tweede essentiële verwezenlijking voor de Vlaamse emancipatiestrijd die grotendeels kan worden toegeschreven aan het persoonlijke optreden van Verhulst was de grondwettelijke erkenning in 1971 van de culturele autonomie van de gewesten onder garantie van de rechten van de ideologische minderheden. Dit hield concreet in dat organisaties zoals het Willemsfonds werkingsmogelijkheden verwierven die de professionalisering van hun vormingsactiviteiten mogelijk hebben gemaakt. Door zijn actieve deelname aan diverse organisaties vermocht Verhulst zijn vele politieke contacten en vrienden te bewegen tot het aanvaarden van zijn standpunten. Later klaagde hij de politieke invloed bij de uitvoering van dit zogenaamde 'cultuurpact' aan en in een 11 juli-toespraak in 1993 vroeg hij zich zelfs vertwijfeld af waartoe de culturele autonomie en 'de Vlaamse strijd, waaraan hij eveneens veel van zijn tijd heeft opgeofferd, dan wel heeft gediend [...] indien het geestelijke en culturele peil van de Vlamingen mag gemeten worden aan hetgeen radio en televisie dagelijks aan pulp in onze huiskamers uitstrooien'. Deze sombere overwegingen getuigen van zijn hooggestemd idealisme en doen niets af aan de historische rol die hij heeft gespeeld. Die werd nog versterkt door zijn verkiezing tot bestuursvoorzitter van de BRT, welke functie hij, aanvankelijk

geheel onverwacht, gedurende 15 jaar zou uitoefenen. Hij zag het als zijn missie om de publieke omroep te behoeden voor vertrossing en politicisering. Dat hij hiermee steeds weer moest strijden tegen liberale politici die juist de volledige liberalisering van de media nastreefden zonder zich te bekommeren om de culturele effecten daarvan, stemde hem bitter. Hij was duidelijk teveel een belangeloos idealist en openhartige persoonlijkheid om geschikt te zijn voor het politieke bedrijf.

Maatschappelijk én wetenschappelijk engagement

Ondanks de verbluffende veelheid en verscheidenheid van zijn activiteiten, zag Verhulst dankzij zijn uitzonderlijke werkkraft en innerlijke gedrevenheid steeds kans zijn bij wijlen bijzonder spannend maatschappelijk engagement te combineren met een volgehouden wetenschappelijke en academische activiteit. De belangrijkste producten hiervan, in de vorm van synthetische boeken, heeft hij weliswaar gerealiseerd na het neerleggen van zijn voorzitterschappen, maar ook tijdens die drukke periode verschenen van zijn hand ieder jaar verscheidene wetenschappelijke bijdragen in uiteenlopende media en talen. Hij richtte in 1967 het Belgisch Centrum voor landelijke Geschiedenis op dat tientallen publicaties realiseerde. Hij vervulde diverse lidmaatschappen en voorzitterschappen van wetenschappelijke organen zoals de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (sedert 1966) en (sedert 1967) de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis, waarvan hij van 1991 tot 2001 voorzitter was. Hij was lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen van België (sedert 1982), corresponding fellow van de Mediaeval Academy of America (sedert 1989) en buitenlands lid van de KNAW (sedert 1991). De grote nationale en internationale waardering voor zijn werk kwam tot uitdrukking in de tientallen bijdragen van collega's aan zijn lijvige *Festschrift : Peasants and Townsman in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995). Voor zijn politiek-culturele optreden werd hem eveneens een *Liber Amicorum* aangeboden (Gent 1995, citaat hierboven op p. 223). Zijn vele vrienden en collega's zullen zijn warme persoonlijkheid in hun hart blijven dragen.

